

A dialektikus materialista determinizmus egyes kérdéseiről

A jelenségek, események meghatározottságának, determináltságának kérdésére a marxista filozófia művelőinek tábora lényegében azonos álláspont-ról válaszol, éspedig a meghatározottság anyagságát, sokrétűségét, a szükség-szerű és a véletlen objektív dialektikáját tudományosan visszatükröző dialektikus materialista determinizmus álláspontjáról. Ugyanakkor a marxista deter-minizmus egyes tételeinek, illetve az egyes kategoriális összefüggéseknek értelmezésében jelentős különbségeket találunk filozófusaink munkájában, a rész-letek vitatottak.

Tanulmányomban egyetlen kérdéshez igyekszem hozzászólni: Hogyan egyeztethető össze a jelenségek teljes meghatározottságának, sőt előre-meghatározottságának, predetermináltságának materialista elve a szükség-szerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének dialektikus elvével? Mint a kérdés megfogalmazásából is kitűnik, álláspontom az, hogy a dialektikus materialista determinizmus teljes és következetes determinizmus, s mint ilyen, magában foglalja a predetermináció elvét is.

A kérdést ontológiai szempontból tárgyalom, tehát az ismeretelméleti vonatkozásokat (a múlt feltárhatóságát, a jövő megjósolhatóságát) csak az esetben érintem, ha ez megkönnyíti a dolgok objektív meghatározottságának megértését. Továbbmenvé: nem nyújtok problémátörténetet, nem térek ki pl. az okságról alkotott fogalmak fejlődésére. Tanulmányomban a teljes determi-náció (és predetermináció) elvének, illetve a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége elvének elemzésével és a két elv közötti látszólagos ellent-mondás feloldásával szolgálok.

1. A dolgok teljes meghatározottsága és predetermináltsága

A determinizmus minden válfajának, s így legfejlettebb formájának, a dialektikus materialista determinizmusnak is, elsődleges, az indeterminizmustól elhatároló tétele: a jelenségek, események teljes, maradéktalan meghatározott-ságáról szóló tétel. Mit jelent mármost a jelenségek teljes, maradéktalan meg-határozottsága, determináltsága? Semmi egyebet, csak ennyit: Minden jelenség multjában adva van a dolgoknak, más jelenségeknek egy olyan összessége, komplexuma, amely *egyértelműen* váltja ki a jelenségeket. (Jelenségen itt ne a lényeg ellentétét, hanem bármely objektumot értsünk, hiszen az itt mondottak lényegi folyamatokra, a dolgok lényeges oldalaira is vonatkoznak.) A létrehozó tényezők összessége minden jelenséget szükségszerűen hoz létre, tehát úgy, hogy ami létrejön, nem jöhet máskor és máshogy létre, mint amikor és ahogy

bekövetkezik,¹ s e tétel igazsága egyaránt érvényes minden létezőre, elmúlt, aktuális és születendő jelenségre. Továbbmenve: A jelenségeknek múltjukból fakadó teljes meghatározottsága egyúttal azt is jelenti, hogy minden jelenség teljesen, számszálalkosan determinálja saját jövőjét, mégpedig lényeges és lényegtelen kapcsolatainak, illetve lényeges és lényegtelen tulajdonságainak összessége által, tehát belső természetének és külső környezetének együttes hatására.

A teljes meghatározottság tételének ilyen értelmezéséből bizonyos következtetések önként adódnak:

1. A jelenséget létrehozó tényezők összességének és magának a jelenségnek viszonyában semmiféle véletlenről, másként is bekövetkezhetőségről, esetlegességről nem beszélhetünk. A létrehozó tényezők együttesen *éppoly szükségszerűen* hozzák létre a jelenséget, mint amilyen szükségszerűen adódik a szillogizmusban a zárótétel adekvát premisszáik és logikailag helyes gondolkodás esetén. E megállapításunk természetesen nem jelenti meghatározottság és következtetés, objektív természeti és társadalmi determinációk és logikai szükségszerűség azonosítását. Jelenti azonban a kettőnek — egy megszorítással pontos — analógiáját. Mi ez a „megszorítás”, mi ez a másik (tehát a fizikai és a logikai szükségszerűség különbségén túli) különbség meghatározottság és következtetés között?

2. Feleletünk: Míg a következtetés irányulhat egyidejű dolgok egyikéről a dolgok másikára s így a következtetésben objektív egyidejűség is tükröződhet, addig a determinációs kapcsolat csak egymásutánságot fejezhet ki. E ténynek látszólag ellentmond az, hogy a kölcsönhatás egyidejűleg létező jelenségek kölcsönös determinációs kapcsolatát jelenti. Ismeretes azonban, hogy a kölcsönhatásnak két típusát különböztethetjük meg. Az egyik típusa az, amikor a kölcsönhatásban levő objektumok egymásrahatása, maga a kölcsönhatás nem egyidejű, a visszahatás, a reakció időben követi a hatást, az akciót. Ez esetben az ellentmondás látszólagossága világos, a reakció kiváltó akció és a determinált reakció között az időbeli egymásutánság viszonya áll fenn. A kölcsönhatás másik formájánál (s ez a par excellence kölcsönhatás) az egymásrahatás egyidejű. Ilyen eset pl. két test tömegvonzása. A kölcsönhatás egyidejűségének ilyen eseteiben azonban az akciót nem tekinthetjük a reakció előidézőjének, annak pl., hogy a Föld vonzza a tárgyakat, nem az az előidézője, oka, hogy a tárgyak vonzzák a Földet. A kölcsönhatás ezen formájánál determinálnak magát az egyidejű kölcsönhatást, az akció—reakció együttesét, determinálnak pedig az egyidejű akció—reakció közös eredményét, időbeli következményét kell tekinteni. (Pl.: a Föld és a tárgyak kölcsönös tömegvonzásának közös eredménye a szabadesés jelensége.) A determinációs kapcsolat tehát mindenképpen időbeli egymásutánságot fejez ki.

3. Hangsúlyoznunk kell, hogy csakis a létrehozó tényezők *összessége* válthatja ki szükségszerűen a jelenségeket. Ezt bizonyítja általános tapasztalásunk. Ha ismerjük az összes létrehozó tényezőt, a dolgok létrejöttének körülményeit, „matematikai” biztonsággal jóslhatunk, ha viszont nem ismerjük a jelenséget kiváltó összes tényezőt, vagy nem tudjuk, hogy adva vannak-e, vagy adva lesznek-e ezek a tényezők, nem jövendölhetünk biztosan. Így pl. ha ismerjük a kapitalizmus általános természetét, akkor megjósolhatjuk a szocia-

¹ Vö. Arisztotelész megfogalmazásával: „Szükségszerűnek mondjuk azt, amiről nem tehetjük fel, hogy másképpen lehetne, mint ahogyan van”. Metafizika 1015a.

lizmus győzelmét az egész világon. Viszont a kapitalizmus természetének, belső törvényszerűségeinek mégoly pontos ismerete sem elegendő a világméretű diadal konkrét formájának vagy pontos idejének megjövendöléséhez. (Ti. ez utóbbit nem determinálja egyértelműen a kapitalizmus általános természete.)

4. A jelenségek teljes meghatározottsága azt jelenti, hogy a különféle típusú, különböző mozgásformákhoz tartozó jelenségek *egyaránt* szükségszerűen származnak létrehozó tényezők összességéből, egyaránt determináltak külső és belső feltételeik, kiváltóik által. Egy autóbaleset éppoly szükségszerűen következik be az ezen autóbalesetet megelőző és azzal összefüggésben levő körülmények összességéből, mint amilyen szükségszerű, hogy a desztillált víz forrásba jöjjön, ha a vízre nehezedő nyomás 1 atm., a hőmérséklet pedig eléri a 100 °C-t. Egy másik példán: Amilyen szükségszerűen következett a szocialista világrendszer kialakulásából, a gyarmati népek egyre fokozódó antiimperialista mozgalmából s az imperializmus erőinek kényszerű térvesztéséből az az — immár történeti — tény, hogy a gyarmati rendszer széthullásának kora éppen a XX. sz. dereka, ugyanúgy determinált a meghatározó tényezők komplexuma által az is, hogy X Y politikus a haladó nemzeti erők vezére, illetve K Z politikus a neokolonialista erők bábja, népének árulója lett egy volt gyarmaton.

5. A jelenségek teljes meghatározottságának elve összeegyeztethetetlen a vak szeszéllyel, az önkénnyel és — mivel a létrehozó tényezők, a jelenségek objektívek, evilágiak és elvileg megismerhetők, tehát anyagiak — számúzi a természet és a társadalom fejlődéséből a misztikus beavatkozás, a csoda lehetőségét, számúzi világgépünkéből a vallásos világnézet, az irracionalizmus elemeit.

A dolgok teljes meghatározottsága egyértelmű a létezők kauzális meghatározottságával. A jelenség: okozat. A jelenséget létrehozó tényezők összessége pedig a jelenség oka. Az az ítélet, hogy „a létrehozó tényezők totalitása maradéktalanul determinál minden jelenséget”, azonos értelmű a következő ítélettel: „Minden jelenségnek, minden objektumnak oka van.” Álláspontunk szerint tehát nincs igaz a Klausnak, mikor így ír: „A determináltság abszolút, az okság csak viszonylagos, megközelítő.”² Klaus ezt a kölcsönhatás és a kölcsönhatás egyetemeséről vonta le. A kölcsönhatás egyetemesége kétségkívül igaz tény. Véleményem szerint azonban a kölcsönhatás ténye, az akció—reakció elve nem az okság elvének mond ellent, hanem annak a szemléletnek, mely az okot a kölcsönhatásban levő tényezők egyikében keresi. Valójában az a helyzet, hogy a jelenségeket konkrét kölcsönhatások determinálják, tehát oknak magát a kölcsönhatást kell tekinteni. Pl. a Jedlik-féle dinamó elv öngerjesztéses jelenségénél az elektromos áram keletkezésének oka az elektromágneses sztátor és az armatúra (a forgó rész) kölcsönhatása. Álláspontunk tehát: kölcsönhatások alkotják a jelenségek okát. (Meg kell jegyeznünk, hogy itt csupán arra kívántunk rámutatni, hogy a kölcsönhatás ténye nem mond ellent a teljes, a kauzális meghatározottság elvének.)

E tanulmánynak nem feladata az okság kategóriájának részletes elemzése, viszont szükséges, hogy a teljes meghatározottság elvét alkalmazzuk az okság kategóriájára.

1. Ok és okozat kapcsolata szükségszerű kapcsolat. Közelebből — s ez az okság lényege — az ok szükségszerűen létrehozza, determinálja az okozatot. Ha tehát az A jelenséget egy adott szituációban az a_1 jelenség, egy másik szituá-

² Klaus, G.: Jezsuiták, isten, anyag. Bp. 1960. 391. o.

cióban pedig az a_2 jelenség váltja ki, akkor sem az a_1 jelenség önmagában, sem pedig az a_2 jelenség önmagában nem tekinthető az A jelenség okának, még az esetben sem, ha az összefüggések felismerése alapján meggyőződünk arról, hogy az a_1 , illetve az a_2 jelenségek ténylegesen kiváltják és nem csupán időben közvetlenül megelőzik az A jelenséget. Megfordítva: Ha az A jelenség — különböző feltételek, körülmények közepette — más és más ($B, C, \dots$) jelenségekhez vezet, akkor sem a B , sem a $C, \dots$ jelenség nem tekinthető A jelenség okozatának, még az esetben sem, ha B vagy C jelenség nem csupán követte időben az A jelenséget, hanem az A jelenség ténylegesen kiváltotta, iniciálta ezen ($B, C, \dots$) jelenségeket.

2. Az ok az okozathoz képest múlt, az okozat az okhoz viszonyítva jövő. Az okság elengedhetetlen ismertetőjegye az időbeli egymásutániség.³ Ok és okozat viszonya, tehát determináló és determinált kapcsolata — bizonyos értelemben — múlt és jövő kapcsolata. Azért hangsúlyozzuk, hogy „bizonyos értelemben”, mert nem tekinthető minden egymásutániség, sőt mégcsak minden szükségszerű egymásutániség sem oksági viszony.⁴ (Gondoljunk csak arra, hogy az éjszaka és nappal váltakozása szükségszerű, holott egyik sem oka a másiknak, egyik sem determinálja a másikat.)

3. Minthogy ugyanazon hatótényező — más és más feltételek között — más és más konkrét jelenségeket eredményez, illetve ugyanazt a konkrét jelenséget — az adott feltételektől függően — más és más objektumok váltják ki, világos, hogy a konkrét jelenségek okának nem csupán a kiváltó tényezőket, hanem a kiváltó tényezők, valamint a létrehozó belső és külső feltételek dialektikus komplexumát kell tekintenünk, s ebből az értelemben az ok komplexitásáról kell beszélnünk.

4. Minden ok egyaránt szükségszerűen eredményezi okozatát, minden okozat egyaránt szükségszerűen keletkezett okának hatására. Az autóbaleset éppen úgy szükségszerű következménye okának, mint ahogy szükségszerűen válik szputnyikká, kering a Föld körül az I. kozmikus sebességet — de csakis azt — túllépő rakéta.

5. Az okok éppen úgy, mint az okozatok objektívek, evilágiak és elvileg megismerhetők, azaz anyagiak.

Mint említettük, a jelenségek teljes meghatározottsága, kauzális szükségszerűsége a jelenségek *létrejöttének*, megvalósulásának szükségszerűségét jelenti. Mivel pedig a megvalósulás a maga folyamatszerűségében — a filozófia kategóriáival kifejezve — nem egyéb, mint a lehetőség átmenete a valóságba, feladatunk az, hogy a dolgok teljes meghatározottságának elvét alkalmazzuk lehetőség és valóság dialektikájának értelmezésében. (Anélkül természetesen,

³ Az a tény, hogy az ok időben megelőzi az okozatot, nem téveszthető össze azzal a másik (esetleges) ténnyel, hogy egy változás megfigyelése közben hamarabb észleljük az okozatot, mint okát. Heisenberg tehát tévesen állítja, hogy a modern fizikában „az időbeli egymásutániség... problematikusává vált”. (A modern fizika világképe. Bp. 1958. 34. o.) Valójában csak arról beszélhetünk, hogy a bonyolult és rendkívül gyors elemi kölcsönhatások időbeliségének visszatükrözése — jelenleg — problematikus.

⁴ Teljesen igaza van Klausnak akkor, amikor ok és okozat időbeli egymásutániségét az okság aszimmetriájából, az utóbbit pedig az okság — fentebb jelzett — lényegéből vezeti le. Helytelen azonban, hogy az okság aszimmetriájából arra következtet, hogy az okság matematikailag megformálázhatatlan. Ugyanis semmi akadály annak, hogy az aszimmetriát, a megfordíthatatlanságot szimbolizáljuk s a függvényformulát a megfordíthatatlanság matematikai szimbólumával egyesítsük.

hogyan részletesen elemeznők lehetőség és valóság, potencialitás és aktualitás kategóriáit.)

Mit jelent — mármost — dialektikus materialista értelemben az a tétel, hogy a megvalósulás a lehetőség átmenete a valóságba? Röviden a következőket jelenti: Minden anyagi jelenség, folyamat, mielőtt létrejön, létrehozó tényezőiben adva van, tehát nem a semmiből keletkezik, de nem érzékelhető, aktuális létezőként van adva, mert akkor nem beszélhetnénk keletkezéséről, legfeljebb növekedéséről, mennyiségi kibontakozásáról, hanem mint lehetőség, mint a létrehozó tényezők mozgásának *rejtett tendenciája*. Így pl. ha azt mondjuk, hogy a szocialista forradalom lehetőségként adva van a kapitalizmusban, ezen azt értjük, hogy a szocialista forradalom nem a semmiből születik, hanem a kapitalizmusból, de nem mennyiségi kibontakozás révén áll elő, mint ahogy ezt a forradalomellenes reformizmus gondolja (hiszen a kapitalizmus viszonyai között nem jöhetnek létre szocialista jellegű termelési viszonyok, társadalmi folyamatok, a szocializmus nincs preformálva a kapitalizmusban), hanem mint a kapitalizmus összeomlásának *rejtett tendenciája* van adva, és pedig konkrétan a szocializmus előfeltételeiben, tehát a termelés társadalmassítottságának magas fokában, a proletariátus szerveztségében, a kommunista és munkásmozgalom erejében stb. Ugyanígy lehetőségként, rejtett tendenciaként adott pl. a halmazállapotváltozás a molekulák energiafelvevő vagy energialeadó képességében, gyorsíthatóságában, vagy pl. a kifejlett búzagalász a búzamagban stb. Ha tehát azt mondjuk, hogy a jelenség megvalósulása a lehetőség átcsapása a valóságba, akkor ezen azt értjük, hogy a megvalósulás a *rejtett tendenciák* megnyilvánulása, hogy tehát az anyagi dolgok, események minőségileg új jelenségekként is a létrehozó tényezők működésének, a réginek, a múltnak a következményei, hogy tehát a világprocessus egyszerre folytatás is és újra-kezdés is.

Álláspontunk szerint az, ami megvalósul — létrehozó tényezőinek hatására — szükségszerűen jön létre, determinált. A jelenségek megvalósulásának szükségszerűsége — mármost — egyértelmű azzal, hogy lehetetlen másnak a bekövetkezése, mint ami bekövetkezik. (Ti. ami nem jön létre, annak létrejötte lehetetlen, ha az, ami *helyette* megvalósul, szükségszerűen következik be.) A létrehozó tényezők összmozgása tehát csak egy bizonyos jelenség bekövetkezését teszi lehetővé, a létrehozó tényezők összességében a megvalósulásnak csak egyetlen lehetősége van jelen. (Megjegyzendő, hogy csak az esetben állíthatjuk ellentmondás nélkül, hogy valami, és csakis ez a valami lehetséges, ha a lehetőséget, a possibilist élesen elhatároljuk az esetlegestől, a kontingenstől. Míg az előbbi csak a nem-lehetetlen, addig az utóbbi a nem-lehetetlen és nem-szélsőszerű.) Mivel pedig a lehetőség egy jelenség *bekövetkezésének* lehetősége⁵, ez azt jelenti, hogy a létrehozó tényezők együttevén (a kiváltó tényezők, valamint a belső és külső feltételek együttesen) egyetlen lehetőséget tartalmaznak, a létrehozó tényezők összmozgásának egyetlen rejtett tendenciája van. A létrehozó tényezők összmozgásának, totalitásának *viszonylatában* csak szükségszerű-

⁵ Nem beszélhetünk tehát egy jelenség lehetőségéről ugyanabban a vonatkozásban, amelyben a jelenség megvalósulása lehetetlen. Ha pl. egy búzamag kalászba szökkenésének külső feltételei — víz, ásványi sók, talajbaktériumok, stb. — hiányoznak, s így a búzagalász létrejötte lehetetlen, akkor ez azt jelenti, hogy a körülmények összességében összmozgásában nincs meg a búzagalász mint lehetőség, s ennek természetesen nem mond ellent az, hogy speciálisan a búzagalász belső feltételében, a búzamagban — viszont — adva van.

en megvalósuló lehetőségről, illetve lehetetlenségről, szükségszerűen megvalósulhatatlanról beszélhetünk. Ha pl. egy edényben desztillált vizet melegítünk, azon feltétellel, hogy a vízre nehezedő nyomás 1 atm., akkor az esetben, ha a víz hőmérséklete eléri a 100 °C-t (illetve, a belső hidrosztatikus nyomás miatt ennél az értéknél valamivel magasabb hőmérsékletet), csak egyetlen esemény bekövetkezése lehetséges, a létrehozó tényezők összehatásának csak egyetlen iránya van: a víz (teljes) halmazállapotváltozása. Nincs több lehetőség, minden más jelenség bekövetkezése kizárt, lehetetlenség.

Összefoglalva az eddig mondottakat: A dialektikus materialista determinizmus szerint minden jelenség létrehozó tényezőinek együttes hatására szükségszerűen jön létre, minden jelenségnek oka van.

A determinizmus filozófiája a tudomány szelleméből következik, sok évszázados tudományos tapasztalatok általánosítása. Ugyanakkor, mivel a tudomány *szelleméből* következő filozófiai általánosítás, könnyen háttérbe szorulhat ott, ahol a tudomány még csak gyerekcipőben jár, vagy ahol világnézeti válsággal küzd, különösen, ha az indeterminizmus elburjánzása bizonyos osztályoknak érdekükben áll. Az indeterminizmus a dolgok meghatározatlanságának, a vak szeszélynek a filozófiája, a jelenségek eredetének homálybaburkolásával az ember bizonytalanság-érzetét táplálja, s ezen keresztül az idealista filozófia, a vallásos világnézet számára készíti elő a talajt. A vallásos világnézet ugyanis nem késlekedik a vak esetlegesség mögött isten kifürkészhetetlen akaratát felfedezni, annál is inkább, mert az indeterminizmusból egyházi dogma lett, éspedig a valóság egy bizonyos területére, az emberi akarat létrejöttének szférájára vonatkoztatva.

Bár jelen tanulmánynak nem feladata az indeterminizmus különböző formáit a szaktudományok eredményeinek tükrében megcáfolni, mindazonáltal szükséges, hogy elhatároljuk magunkat bizonyos népszerűségnek örvendő, a szaktudományokba is behatoló indeterminista elméletektől:

1. Az indeterminizmus fő fészke, melegágya — immár évszázadok óta — az akarat szabadságának a problémája. Sokak számára úgy tűnt, hogy akaratunk indetermináltsága, okozatlansága az emberi szabadságnak előfeltétele, hogy csak akkor lehet az ember felelős, morális lény, ha cselekvőképes akaratát nem determinálja semmi sem. Akaratunk szabadsága azonban nem a szükségszerűséggel, hanem a *kényszerű* meghatározottsággal ellentétes, a szükségszerűséggel megfér, sőt — mint ezt a történelmi tapasztalatok bizonyítják — a szabadság és a szükségszerűség felismerése kölcsönösen feltételezik egymást, egyenesen arányosak. Az akarat indetermináltságát nem igényli az etika, sőt az indeterminizmus ellen szól a tudományos fiziológia és pszichológia,⁶ valamint a társadalomtudományok egésze.

2. Álláspontunkról határoljuk el magunkat a mikrofizikai indeterminizmustól is. Ismeretes, hogy a kvantumelmélet jelenlegi formájában — szemben a klasszikus statisztikus elméletekkel — olyan statisztikai jellegű törvényszerűségekkel írja le az elemi részecskék mozgását, amelyek az *egy* elemi részecske mozgásának részlegesen indeterminisztikus értelmezését jelentik. A kauzális tárgyalásmód a kvantumelmélet axiómáival logikailag ellentmondásban van,

⁶ Erre vonatkozólag ld. Földesi Tamás: Az akarat szabadság problémája (Bp. 1960.) c. művét. Földesi tanulmányának elsősorban az az érdeme, hogy megkeresi és felsorakoztatja azokat a fiziológiai és pszichológiai tényeket, amelyek már most (amikor pedig e szaktudományok a fejlődésüknek még a legelején vannak) megcáfolják az akarat jelenségek indeterminisztikus értelmezéseit.

az ún. rejtett paraméterek (tehát az egyes elemi részecske teljes meghatározottságát szolgáltató tényezők) feltételezése csak a kvantumelmélet lényeges átépítésével válhat lehetségessé.⁷ Ismerve a kvantumelmélet nagyszerű eredményeit, — fentiekből — sokan a determinizmus csődjére következtetnek. Világos azonban, hogy pl. két elemi részecskét, ha összeütközésük valószínűsége $\frac{1}{2}$, nem a vak szeszély ütközteti (vagy nem ütközteti) össze, hanem az összeütközésnek (vagy az összeütközés elmaradásának) oka van. A kvantumelmélet jelenlegi formája tehát nem lehet a tudomány végső szava. Le kell szögeznünk, hogy álláspontunk helyességét, a jelenségek teljes meghatározottságának filozófiai elvét nemcsak makroszkopikus természeti és társadalmi környezetünk, nemcsak az emberi gyakorlat általánosítása igazolja. Napjainkban egyre több fizikus lép fel a mikrofizikai indeterminizmus ellen, a mikrofolymatok kauzális tárgyalásának igényével, illetve az okság elvének figyelembevételével,⁸ s ez van olyan jó érv a determinizmus mellett, mint a kvantumelmélet Neumann-féle axiomatizálása az indeterminizmus mellett.

Míg a jelenségek teljes meghatározottságának elvét filozófusaink — szinte egyöntetűen — magukévá teszik, a jelenségek előremeghatározottságának elvét — nem kevesebb egyöntetűséggel — elutasítják. A predetermináció kérdése, tehát az a kérdés, hogy a dolgok meghatározottsága megelőzi-e a dolgok megvalósulását (s ha igen, milyen értelemben, mely korlátok között érvényes e tétel igazsága), egyike a dialektikus materialista determinizmus legkevésbé tisztázott kérdéseinek.

Véleményem szerint a teljes és következetes determinizmusnak — egy bizonyos vonatkozásban — el kell ismernie a predetermináció fennállását, az előremeghatározottság tényét.

Mit jelent a jelenségek előremeghatározottsága?

Mint említettük, minden jelenséget egyértelműen determinál létrehozó tényezőinek összessége, minden jelenség okozat, mely okának hatására szükségszerűen jön létre. Ha ez igaz, akkor igaz az is, hogy a jelenségeknek más jelenségekhez fűződő kapcsolata, tehát a jelenségek működése, hatása szintén determinálva van. A létrehozó tényezők összehatására szükségszerűen bekövetkező jelenség *szükségszerűen* eredményez más jelenséget, mégpedig belső természete és külső környezete egészének együttes hatására. Az anyagi jelenségek, folyamatok kauzális-determinációs láncolatot alkotnak. A bekövetkező jelenség nemcsak az őt közvetlenül létrehozó tényezők összességének alapján, hanem bizonyos *régebbi* jelenségek, folyamatok totalitásának alapján is szükségszerűen következik be, és ez a predetermináció lényege. Le kell azonban szögeznünk, hogy előremeghatározottság csak az esetben áll fenn, ha ezek a „régebbi” jelenségek azok a tényezők, amelyek szükségszerűen eredményezték a predeterminált jelenséget közvetlenül létrehozó folyamatokat, tényezőket. Más szóval, predeterminációról csak akkor beszélhetünk, ha ezen „régebbi” jelenségeken az adott jelenséget egyértelműen kiváltó oknak az okát (és így tovább diutrum ad infinitum) értjük. Egy sémán bemutatva: Ha az A jelenségnek az oka az a_1, a_2, a_3 es a_4 jelenségek összessége, az a_1 jelenség oka pedig az a_1, a_2, a_3 és a_4

⁷ Fényes—Nagy: Mikrofizika. Bp. 1959. 306—315. o.

⁸ Így pl. D. Bohm szerint a kvantummechanikai szinten ténylegesen jelentkező indetermináltság „... csak a kvantummechanikai szint összefüggéseiben belüli adottság, úgyhogy tágabb összefüggések figyelembevételével a határozatlanságot a Heisenberg-féle elv által megszabott határokon túl csökkenthetjük.” Bohm: Okság és véletlenség a modern fizikában. Bp. 1960. 153. o.

jelenségek totalitása, és adva vannak az a_2 , a_3 , a_4 , valamint az a_1 , a_2 , a_3 és a_4 jelenségek, akkor szükségszerű kapcsolat van az adott jelenségek és az A jelenség között, az adott jelenségek szükségszerűen vezetnek az A jelenséghez. Természetesen nem azonnal, hanem közvetve, az a_1 jelenség létrejötte után. S ezzel már válaszolunk is arra az esetleges ellenvetésre, hogy „miképpen lehet valaminek a megvalósulása szükségszerű, ha nem valósul meg azonnal?” Világos ugyanis, hogy a jelenségek bekövetkezésének szükségszerűsége éppen arra az időpontra vonatkozik, amely időpontban a jelenségek ténylegesen létrejönnek, vagyis ezen időpont előtt — az összefüggések totalitását tekintve — a jelenségek megvalósulása lehetetlen. Fenti sémában: Ha t_1 időpontban adva vannak az a_2 , a_3 , a_4 , valamint az a_1 , a_2 , a_3 és a_4 jelenségek, t_2 időpontban pedig megjelenik az a_1 jelenség és t_3 időpontban az A jelenség, akkor egyfelől az a_2 , a_3 , a_4 , valamint az a_1 , a_2 , a_3 és a_4 jelenségek totalitása, másfelől az A jelenség közötti szükségszerű kapcsolat (tehát a predetermináció) egyértelmű azzal, hogy a t_1 időpontban adott jelenségekből szükségszerűen következő A jelenség szükségszerűen nem t_2 , hanem t_3 időpontban következik be.

Tehát míg igaz az, hogy minden jelenséget determinál létrehozó tényezőinek összessége, nem igaz az, hogy a jelenségeket csakis az őket *közvetlenül* létrehozó tényezők determinálják. Valójában determinál a távoli múlt is (ha ezen távoli múlton az okok sorát diatrum ad infinitum értjük), de a távoli múlt nem közvetlenül determinál, hanem közvetve, áttételeken keresztül. A jelenségek létrejöttének szükségszerűsége tehát nem egyidejűleg keletkezik a jelenségekkel, hanem azokat megelőzően is objektíven adott. Egy jelenség nem *akkor* jön létre, *amikor* létrejötte szükségszerű jelleget ölt, hanem *azért*, *mert* szükségszerű, mert determinált, illetve *akkor*, amikor az *azonnali* megvalósulása szükségszerű. Álláspontunkból következik, hogy a jelenségek egyetemes világösszefüggésének vonatkozásában a jelenségek megvalósulásának szükségszerűsége végtelenül megelőzi a jelenségek létrejöttét. Sőt. Mivel a végtelen időkülönbség tulajdonképpen nem időkülönbség, a jelenségek megvalósulásának szükségszerűsége — az anyagmozgás kozmikus teljességének aszpektusából tekintve — nem keletkezett soha, egyszerűen adva van. Az egyetemes világösszefüggés vonatkozásából tekintve: minden jelenség múltja és jövője egy végtelenbe vesző láncolat láncszemeinek szükségszerű egymásbólkövetkezése. Az univerzum múltja — s ebben csúcsosodik ki a predetermináció elve — százszázalékosan, minden részletében, még a legjelentéktelenebb változást is beleértve, determinálja jövőjét.

Mint mondtuk, a marxista determinizmus képviselőinek többsége a jelenségek determináltságának álláspontját vallja magáénak, de ugyanakkor elutasítja az előremeghatározottság elvét. E nézet szerint a jelenségek meghatározottsága nem egyéb, mint meghatározódás, fokozatos determinálódás, a jelenségek akkor lesznek szükségszerűvé, mikor megvalósulnak, mindaddig, amíg az összes létrehozó tényező, az összes belső és külső feltétel nincs meg, addig a jelenségek megvalósulása nem szükségszerű, addig a jelenségek csak *esetleges* lehetőségek. Rubinstein pl. így ír: „A világon minden . . . ami megvalósul, determinálódik megvalósulási folyamatában” — majd, konkrétan az emberi cselekvés meghatározottságáról: „Amíg . . . nincsenek meg az összes feltételek, amelyek determinálnák a tevékenységet, addig az nem determinált.”⁹ Hasonló állásponton van Sós Vilmos is a Magyar Filozófiai Szemlében megjelent

⁹ Bityie i szoznanie. Moszkva 1957. 285. o. Idézi Földesi Tamás i. m. 290. o.

egyik cikkében: „Minden dolog kezdetben a nem-szükségszerű, csak szükség-szerűvé lesz.”¹⁰ E nézet képviselői tehát azt a tényt, hogy egy jelenség konkrét oka a létrehozó tényezők integrálódási folyamatában születik, úgy értelmezik, mint a jelenség szükségszerűségének, meghatározottságának keletkezését. Úgy tűnik, hogy a predeterminációt kizáró determinizmus ezen álláspontja logikailag ellentmondásmentes. Ugyanis arra az érvre, hogy a létrehozó tényezőket is determinálják saját létrehozó tényezőik, rögtön kész a válasz: minden egyes létrehozó tényező is csak akkor, csak abban az időpontban determinált, amikor kialakult az ezen tényezőt szükségszerűen kiváltó jelenségek komplexuma, és így tovább a végtelenségig. Fenti sémában bemutatva: Akkor, amikor adva van az a_2, a_3, a_4 és az a_1, a_2, a_3, a_4 jelenség, szükségszerű az a_1 jelenség bekövetkezése, de nem szükségszerű az A jelenség, mert az A jelenség létrejöttéhez hiányzik még egy feltétel, ti. az a_1 jelenség. Valójában ez az ellenvetés nem helytálló. Ti. vagy a minden létező oksági meghatározottságát, az események kauzális láncolatát tagadja, vagy megengedhetlenül leszűkíti a szükségszerű fogalmát (szükségszerűnek nem azt tartva, amiről nem tehetjük fel, hogy másképpen is bekövetkezhetik, mint ahogyan bekövetkezik, hanem azt, aminek az *azonnali* bekövetkezése elkerülhetetlen), vagy pedig figyelmen kívül hagyja azt, hogy az ok és az okozat között időkülönbség van.

Földesi álláspontja a predetermináció kérdésében problematikus. Egyrészt elveti az előremeghatározottság elvét, mert annak elfogadásával, mint mondja: „Tulajdonképpen ellentétbe kerülne a determinizmus alaptételével, azt feltételeznék, hogy valaminek megvannak a feltételei és okai, és mégsem jön létre.”¹¹ (Álláspontunkból az következik, hogy a dolog létrejöttének szükségszerűségét nemcsak a „feltételek és okok” szolgáltatják, hanem — bár közvetve — ezek okai is.) Másrészt Földesi szembeszáll Rubinsteinnel az események általános szükségszerűsége tételének védelmében. A predetermináció elvetése és a polémia Rubinsteinnel — mármint — ellentmondanak egymásnak. Rubinstein ugyanis nem a „végső állapot determináltsága” és „az előző folyamatok indetermináltsága” között tesz különbséget, nem a jelenségek egy csoportját — példájában a kialakult cselekvőképes akaratot — tekinti szükségszerűnek, s a jelenségek más csoportját — példájában a tudat működését a cselekvőképes akarat kialakulása előtt — tekinti indeterminálnak. Ti. Rubinstein szerint minden jelenség determinált, amikor létrejön, s minden jelenség indeterminált létrejötte előtt. Tehát determináltak „a végső állapot” is (a kialakult cselekvőképes akarat is) meg az „előző folyamatok” is (a cselekvőképes akaratot megelőző tudatműködés is) éppen aktualitásuk idején, és indetermináltak előbb, a „végső állapot” az „előző folyamatok” idején (a cselekvőképes akarat kialakulása a megelőző tudatműködés idején), s az „előző folyamatok” még régebbi jelenségek aktualitásakor (a cselekvőképes akarat kialakulását megelőző tudatműködés még régebbi tudatállapotok idején). Ebből következik, hogy vagy igaza van Rubinsteinnel, igaz, logikailag ellentmondásmentes a predeterminációt kizáró determinizmus álláspontja, s akkor hamis az ellene folytatott polémia, vagy pedig — s véleményem szerint ez a helyes álláspont — nincs igaza Rubinsteinnel, ám ez esetben helyes az előremeghatározottságnak Földesi által elutasított elve.

¹⁰ Az akarat szabadság és a determinizmus. Magyar Filozófiai Szemle III. évf. 1959, 374. o.

¹¹ I. m. 291. o.

Meg kell azonban mondanunk azt is, hogy a látszat az előremeghatározottság feltételezése ellen szól. Ti. — mint fentebb mondtuk — a jelenségeket közvetlenül determináló konkrét okok a belső és külső feltételek és kiváltó tényezők integrálódásából születnek, vagyis fokozatosan jönnek létre. Ez pedig azt jelenti, hogy az ok keletkezése tulajdonképpen nem egyéb, mint a „már régebben adott” feltételek, létrehozó tényezők összefonódása újonnan keletkezett feltételekkel, tényezőkkel. Igaz ugyan, hogy a „már régebben adott” tényezők a velük összefonódó, újonnan keletkezett tényezőkkel — összefüggéseik, kölcsönhatásaik teljességének vonatkozásában — szükségszerűen forrnak egybe. De az esetek óriási többségében a már adott feltételek, tényezők mindenképpeni összefüggésének felmérése, visszatükrözése lehetetlen feladat. Ezért a mi számunkra úgy tűnik, hogy a feltételek, a körülmények integrálódása nem szükségszerű, hogy a már régebben adott tényezőkhez más tényezők, körülmények is társulhattak volna, s így nem beszélhetünk a jelenségek predetermináltságáról. Véleményem szerint azonban a körülmények összetalálkozásának esetlegessége csak a már régebben adott tényezők összefüggéseinek egy csoportját tekintve, de nem az adott tényezők egyetemes világösszefüggésének vonatkozásában, igaz tény. A jelenségek bekövetkezésének esetlegessége, indetermináltsága csakis okuk egy részének viszonylatában tekinthető objektívnek. A közvetlenül determináló tényezők keletkezése tehát nem mond ellent az összefüggések teljességének vonatkozásában jelentkező determinációnak, predeterminációnak.

Itt kell szólnunk arról, hogy a determinizmus kérdéseinek értelmezésében sok zavart okoz az ismeretelméleti és az ontológiai aspektus felcserélése. Ezért ismételtelen le kell szögezünk, hogy kérdésünkben nem a jelenségek okainak és következményeinek feltárhatósága, hanem a jelenségek objektív meghatározottsága szerepel. Természetes ugyanis, hogy a jelenségek okainak és következményeinek visszatükrözése a valóság extenzív — intenzív végtelensége következtében csak korlátozottan lehetséges, és pedig minél távolabbi előidézőjét vagy következményét keressük a jelenségnek, minél jobban távolodunk a jelenség lényegétől vizsgálódásunkban, minél bonyolultabb mozgásformához tartozik a vizsgált jelenség, tehát minél gazdagabb tulajdonságokban, kapcsolatokban, illetve minél messzebbre vannak a vizsgált jelenség méretarányai makroszkopikus természeti szintünktől, annál kevésbé. A determináció és a predetermináció feltárhatóságának korlátozottságát bizonyítják Bohm fejtegetései is. Álláspontja szerint: A természeti szintek viszonylagos függetlensége, a dolgok minőségi végtelensége (végtelen gazdagsága), kölcsönös összefüggéseik arra vezetnek, hogy a dolgok eredetét kauzális törvényeinkkel csupán megközelíteni tudjuk. Világos azonban az is, hogy abból, hogy mi a dolgok eredetét kauzális törvényeinkkel csupán megközelíteni tudjuk, nem következik az okság egyetemes érvényesülésének tagadása.¹²

A predetermináció elve ellen lép fel Meljuhin is, mert annak feltételezésével — véleménye szerint — „lényeges ellentmondások lépnek fel”. Mindenekelőtt cáfolja a fejlődés előremeghatározottságának tételét: „... Ha az összes létező lehetőségek közül csak kevés valósul meg, akkor a reális lehetőségek számának a világ fejlődése folyamán állandóan csökkennie kell. . . a lehetőségek szférája mind szűkebbé válik. . . Mivel pedig a világ végtelen idő óta létezik, tehát a meglevő összes reális lehetőségeknek már el kellett volna korcsosul-

¹² Bohm álláspontja, amellyel most nem kívánok részletesebben foglalkozni, véleményem szerint annyiban helytelen, hogy Bohm a kauzális összefüggések feltárásának korlátozottságából a teljes determinizmus tagadására következtet.

niok...” — majd tovább — „...Az a tény, hogy a világmindenség továbbra is fejlődik, és az anyagnak végtelenül sokféle változásra van lehetősége, amellet szól, hogy ... állandóan új lehetőségek merülnek fel, amelyek ... *nem rejtettek benne* az anyag előző állapotaiban, hanem ... *keletkeztek* ... Ez pedig annyit jelent, hogy a világ fejlődése nincs eleve meghatározva.”¹³

A fejlődés meghatározottságának, predetermináltságának, illetve meghatározatlanságának kérdése kétségkívül nagy fontosságú, annál is inkább, mert a fejlődés meghatározottságának elismerésével vagy tagadásával áll vagy bukik a determinizmus ügye. Ti. bár vitatott kérdés, hogy az anyagmozgás egészét tekintve az örökös körforgás-e,¹⁴ vagy pedig az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé tartó mozgás-e az alapvető, a dialektikus materializmus nagy fontosságúnak tartja a fejlődés elvét, és pedig azért, mert a mi emberi viszonylatunkban, tehát makroszkopikus természeti szintünkön illetve társadalmi környezetünkben, a fejlődés az alapvető, az ismétlődések csak alárendelt jelentőségűek. (Természetesen találkozunk hanyatlással is, de ez vagy a magasabbrendű átmeneti veresége, vagy pedig nem egyéb, mint az alacsonyabbrendű réginek a hanyatlása, s így — sub specie totalitatis — a magasabbrendű új keletkezése, fejlődés. Gondoljunk például arra, hogy a kapitalizmus hanyatlása egyértelmű a szocialista rendszer kibontakozásával.) De ha a fejlődés az alapvető, akkor nincs nagy jelentősége annak, hogy elismerjük-e az ismétlődések meghatározottságát vagy sem, akkor a fejlődést, éppúgy mint a körforgást, egészében is, részleteiben is determinálnak és predeterminálnak kell tekintenünk, ha következetesen végiggondolt determinista választ akarunk adni a jelenségek meghatározottságának vagy meghatározatlanságának kérdésére. Ellenben ha elvetjük azt a tételt, hogy a magasabbrendű új jelenség is kauzálisan meghatározott, illetve a kauzális meghatározottság fonálán dieterum ad infinitum előremeghatározott, hogy akár fejlődik, akár körforgásban van az anyag, az univerzum múltja teljesen meghatározza jövő állapotait, akkor kaput nyitunk a csodának, a semmiből való keletkezés elméletének, a „teremtő fejlődés” mítoszának. Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a magasabbrendű jelenségek nem magyarázhatók meg az alacsonyabbrendű mozgásformák törvényszerűségei alapján, a magasabbrendű jelenségek mozgástörvényei együtt keletkeznek magukkal a magasabbrendű jelenségekkel. A dolgok előremeghatározottsága tehát nem jelenti a dolgok preformáltságát. Az, hogy a jelen állapot lehetősége benne rejtett a múltban, semmiképpen sem jelenti a jelen állapotok múltbeli létét, a lehetőség — mint említettük — a mozgás *rejtett tendenciája*.

A meljuhini érvet — mármint — a következőképpen kívánjuk megcáfolni:

Mint mondtuk, a jelenségek előremeghatározottsága nemcsak annyit jelent, hogy a jelenségek létrejöttének szükségszerűsége megelőzi a jelenségek létrejöttét, hanem azt is, hogy ez a szükségszerűség éppen arra az időpontra vonatkozik, amely időpontban a jelenségek ténylegesen bekövetkeznek. Vagyis azon tényezőcsoport, amely predeterminál egy jelenséget, nem a jelenség azonnali megvalósulásának lehetőségét, hanem a predeterminált jelenség saját idejében történő megvalósulásának lehetőségét, illetve az ezen időpontot megelőző vagy követő megvalósulásának lehetetlenségét hordozza magában. Fenti

¹³ Meljuhin: A véges és végtelen problémája. Bp., 1959. 262—263. o.

¹⁴ Ahogyan ezt Engels gondolta. A természet dialektikája. Bp. 1952. 50—51. o.

sémával ábrázolva: A t_1 időpontban adott a_2, a_3, a_4 , valamint a_1, a_2, a_3 és a_4 jelenségek összmozgásának rejtett tendenciája nem egyszerűen A jelenség megvalósulásának lehetőségét (szükségszerű lehetőségét), hanem az A jelenség t_2 időpontban való létrejöttének lehetetlenségét illetve az A jelenség t_3 időpontban történő megvalósulásának lehetőségét (szükségszerű lehetőségét) fejezi ki. Következésképpen: 1. A predetermináció nem azt jelenti, hogy a jelenségek azonnali megvalósulásának lehetősége adva van a jelenséget közvetlenül létrehozó tényezők működésénél korábbi időpontban. 2. Látható, hogy a lehetőség, a possibilitás, éppúgy mint a szükségszerűség, viszonykategória. Fenti sémában kifejezve: Miként az A jelenség létrejöttének szükségszerűsége nem az A jelenség tulajdonsága, hanem az A jelenség és az A jelenséget determináló (predetermináló) tényezőcsoportok (pl. az $a_1 + a_2 + a_3 + a_4$ jelenségcsoport, illetve az $a_2 + a_3 + a_4 + a_1 + a_2 + a_3 + a_4$ jelenségcsoport) közötti kapcsolat kauzális jellege, szükségszerűsége, ugyanúgy az A jelenség megvalósulásának lehetősége is az A jelenség és az A jelenséget determináló (predetermináló) tényezőcsoportok kapcsolatának azt a jellegét juttatja kifejezésre, hogy a determináló tényezőcsoportok (akár az okok, akár az okok okai) lehetővé teszik, „megengedik” A jelenség létrejöttét. S miként a jelenségek létrejöttének meghatározottsága, szükségszerűsége nem pusztulhat el a jelenségek létrejöttével, mert a jelenségek megvalósulása mit se változtat az őket determináló tényezőcsoportokhoz fűződő kapcsolatuk jellegén, ugyanúgy nem változik meg a lehetővé tevő tényezőcsoport és a lehetővé tett jelenség viszonyának jellege sem a jelenségek megvalósulásával. A lehetőségek száma tehát nem csökken és nem nő. 3. Az elmondottakból az is következik, hogy a jelenségek egyetemes összefüggésének vonatkozásában a jelenségek megvalósulásának preposszibilitását nem tekinthetjük a teljes igazságnak. A teljes igazság: a jelenségek predetermináltsága, a predetermináló tényezőcsoportok csakis azon jelenségek létrejöttét teszik lehetővé, amelyek ténylegesen bekövetkeznek. 4. Tehát a predetermináció tényéből egyértelműen következik, hogy csak szükségszerű lehetőségek vannak, ami nem valósult meg, annak megvalósulása lehetetlen volt.

Mint a 2. és 4. számú következtetésünkéből adódik, Meljuhin téved, amikor a predetermináció elvét azzal vádolja, hogy szükségszerűen a lehetőségek elfogyásának, csökkenésének feltételezéséhez vezet.¹⁵

Meljuhin a továbbiakban még egy érvet hoz fel a fejlődés előre meghatározottságának feltételezése ellen. Mint írja: „A természeti fejlődés már csak azért sem lehet öröktől fogva meghatározott, mert maguk a fejlődést irányító törvények sem abszolút változhatatlanok, és egyszer s mindenkorra adottak.”¹⁶ Véleményünk szerint ez nem bizonyíték, hiszen feltételezhetjük, hogy az okság törvénye éppúgy örök mozgástörvénye az anyagnak, mint a dialektika törvényei, hogy tehát a fejlődést irányító természettörvények (illetve az egyetemes állandók) megváltozásai is determináltak.

Álláspontunknak megfelelően értékeljük Laplace sokat idézett, híres formuláját.¹⁷ Alapvető mondanivalóját tekintve Laplace tétele az általános de-

¹⁵ Megjegyzendő, hogy lehetőségén gyakran csak az azonnali megvalósulás lehetőségét, tehát a jelenséget közvetlenül létrehozó tényezőkben adott rejtett tendenciákat értik. Meljuhin érvtét azonban ez az értelmezés is megcáfolja. Ezen értelmezés szerint ti. a régi lehetőség valósággá válása (s ezzel eltűnése) egyértelmű egy új lehetőség keletkezésével.

¹⁶ I. m. 263. o.

¹⁷ Ld. Essai philosophique sur les probabilités. Páris, 1921. 3. o.

terminizmus megfogalmazása és így egyrészt teljesen helyes, másrészt azonban — mint látni fogjuk — a dialektikus materialista determinizmus fogalmának csak *genus proximuma* lehet annak differencia specifikája nélkül. A tétel *megfogalmazásában* — viszont — kétségkívül tükröződik az objektumok minőségi homogenitásának gondolata, a korabeli determinizmus mechanikai, kvantitatív jellege. Megemlítendő, hogy Laplace tételét az indeterminizmus ellenfelei közül is sokan cáfolják, és pedig hivatkozva a világegyetem végtelenségére, az objektumok kimeríthetlenségére (így Fogarasi,¹⁸ Vigier nyomán Földesi,¹⁹ Bohm²⁰), a fejlődés tényére (Földesi,²¹ Meljuhin²²), az egyetemes kölcsönhatás tényére (Klaus²³). Ha a formula a dolgok megismerhetőségének ismeretelméleti kérdésével lenne elsősorban kapcsolatban (mint ezt Földesi,²⁴ vagy Bohm²⁵ tévesen gondolják), akkor a végtelen gazdagságra való hivatkozás, Bohm kritikája teljesen, a fejlődés tényére, illetve a kölcsönhatás egyetemes-érvényűségére való hivatkozás pedig nagymértékben helytálló lenne. De a formula nem ismeretelméleti tétel, hanem a dolgok teljes meghatározottságának ontológiai elvét állítja fel. Ezt bizonyítja, hogy a tétel megfogalmazása feltételes módban történt („...connaître..., si... elle était...”), hogy Laplace megfogalmazásában az „une intelligence” csupán eszköz a dolgok teljes meghatározottságának szemléltetésére, és semmiféle emberi megismeréshez sincs köze. Így a formulát fentiekkel bírálni helytelen.

Az egyik leggyakrabban támasztott érv az előremeghatározottság elve ellen az, hogy fatalizmushoz vezet. Véleményem szerint ez csak akkor lenne igaz, ha determinizmusunkat a mechanisztikus filozófia alapjáról értelmeznők. Ez esetben ugyanis a meghatározottságban csak passzíve, azaz tehetetlenségnek mértékével résztvevő emberi individuumot képzelni el, amely kétségkívül külső hatások rabjának, idegen hatalmak objektumának tűnnék. Tudnunk kell azonban a következőket: 1. A külső hatások nem determinálják egyértelműen az emberi tevékenységet, a külső hatásokat belső tulajdonságaink összessége — mintegy — transzformálja, s így e belső tulajdonságok jövőt formáló szerep igen nagy, az ember — nagyrészt — saját maga a sorsának Kovácsa. 2. Az ember determinált tulajdonságai, személyisége nem választhatók el magától az embertől. 3. A szükségszerűség felismerése alapján képesek vagyunk (aktivitásunkkal, ok-mivoltunkkal) a természet, sőt a társadalmi viszonyok megváltoztatására. Ezekből viszont az következik, hogy — ha rá is ütjük az emberi tevékenységre az anyagi múltból fakadó kauzális meghatározottság pecsétjét — semmit sem nyessünk le az ember szabadságából, mert — mint fentebb mondtunk — a szabadság nem a szükségszerűséggel, hanem a kénszerrel ellentétes kategória.

Összefoglalva az e pontban mondtakat: A világon minden, ami megvalósul, determinált, azaz létrehozó tényezői összességének, okának követke-

¹⁸ Materializmus és fizikai idealizmus. A fizikai idealizmus bírálata. Filozófiai Évkönyv. Bp., 1952. 50. o.

¹⁹ A szabadakarat problémája a marxista filozófiában, Magyar Filozófiai Szemle, 2. évf. 1958. 81. o.

²⁰ I. m. 225—226. o.

²¹ I. m. 81. o.

²² I. m. 262. o.

²³ I. m. 391. o.

²⁴ Az akarat szabadság problémája. Bp. 1960. 200. o.

²⁵ I. m. 225—226. o.

ményeképpen szükségszerűen jön létre, s ez egyet jelent a tetszőlegesen távoli kozmikus teljességből fakadó előremeghatározottsággal. A teljes determinizmus mint mozzanatot magában foglalja a predetermináció elvét. A következőes determinizmusnak — mármost — nem mond ellent sem az objektív meghatározottság visszatükröződésének gyakorlati korlátozottsága, sem a fejlődés ténye, sem pedig a szabadság ténye. Itt azonban le kell szögeznünk azt is, hogy a dolgok teljes meghatározottságának elve csak egyik oldala, az előremeghatározottság elve pedig kiváltképp jelentéktelen mozzanata a dialektikus materialista determinizmus világmérvének. Egyoldalú hangsúlyozásuk félrevezető, egyrészt azért, mert a teljes meghatározottság megismerése csak korlátozottan lehetséges, másrészt, mert az objektív meghatározottság sokrétűsége lehetlenné teszi, hogy egyedül a teljes meghatározottság elvével megoldjuk a determináció problematikáját. Továbbmenve: A predetermináció egyoldalú hangsúlyozása kétségkívül a tudományos munka gátja, és fatalizmushoz vezethet.

2. A szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a determinációban²⁶

A dialektikus materialista determinizmusnak egyik legfontosabb, a tudományos kutatómunka számára pedig a teljes determináció elvével együtt a legjelentősebb (tehát a predetermináció elvével lényegesen jelentősebb) tétele: a szükségszerű és a véletlen összefüggések kölcsönös feltételezettségéről szóló tétel. E szerint a valóságban sem a szükségszerű, sem a véletlen összefüggések nem állhatnak meg önmagukban, hanem a véletlen összefüggések a szükségszerű összefüggéseket, a szükségszerű összefüggések pedig a véletlen összefüggéseket feltételezik, csak együttesen jelentkeznek, egymást kölcsönösen kiegészítik. Egy hasonlattal élve: A szükségszerű és a véletlen éppúgy nem lehetnek meg egymás nélkül, éppúgy feltételezik és kiegészítik egymást, mint egy mágnespatkó két pólusa. A szükségszerű és a véletlen ellentétessége tehát dialektikus ellentét. Egymást kölcsönösen feltételező (dialektikus) ellentétességük a továbbiakban egyértelmű azzal, hogy mindkettő csupán egyik oldala, egyik vonatkozása a valóságnak, tehát egyik sem tekinthető önmagában abszolútnak. Ami abszolút, az a szükségszerű és a véletlen egysége.

Az esetben, amikor a szükségszerű és a véletlen kategóriáit, mint egymást kölcsönösen feltételező ellentéteket értelmezzük, akkor azokat a folyamatokat, eseményeket tekintjük szükségszerűeknek, melyeket lényegi folyamatok, a valóság lényegi oldalai determinálnak, és azokat a jelenségeket tekintjük véletleneknek, melyek nem következnek lényeges oldalakból. Mint a Tankönyv írja: „Szükségszerű az, ami a dolgok lényegéből, belső összefüggéséből következik”, míg „A véletlen . . . nincs belső, szükségszerű összefüggésben a folyamat lényegével”.²⁷ Közelebbről: 1. Szükségszerű annak a dolognak a megvalósulása, amelynek oka lényeg (vagy lényege komplexuma), míg véletlen az, aminek nincs lényegi oka, amit lényegi oldalak nem determinálnak egyértelműen. Ha azonban ennek megállapításánál megállnánk, nem jutnánk tovább a szükségszerű és a véletlen objektivitásának elismerésénél, nem jutnánk el a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének felismeréséig. Ezért le kell szögeznünk, hogy: 2. A szükségszerű és a véletlen kategóriáiról egy

²⁶ Ezt a kérdést fontosságához képest igen röviden tárgyalom, tekintve, hogy ismert és lényegében nem vitatott probléma.

²⁷ A marxista filozófia alapjai. Bp. 1961. 228. o.

és ugyanazon lényeg viszonylatában beszélünk, egy és ugyanazon lényegi folyamat egyértelmű következményét tekintjük szükségszerűnek, illetve nem egyértelmű következményét tekintjük véletlennek. Ez egyben azt is jelenti, hogy: 3. véletlennek nem azon végtelen sok dolog egyikét vagy másikat nevezük, melyek semmiféle determinációs kapcsolatban sincsenek ezen bizonyos lényegi folyamattal, hanem azon dolgokat, mozzanatokot, melyek — bár determinációs összefüggésben vannak a kérdéses lényegi folyamattal — mégsem következnek abból szükségszerűen. A már említett példán megvilágítva az eddig mondottakat: Míg a szocializmus világméretű győzelme szükségszerű, mert a kapitalizmus belső törvényszerűségei egyértelműen determinálják a kapitalizmus összeomlását, addig e világméretű győzelem pontos ideje vagy konkrét formája véletlen, mert nem következik szükségszerűen a kapitalizmus általános természetéből. A példából is látható, hogy a szükségszerű és a véletlen kategóriáit nem különböző lényegek viszonylatában alkalmazzuk. A szükségszerűen bekövetkezőnek is (a szocializmus világméretű győzelmének is), meg a véletlennek is (a szocializmus világméretű győzelme pontos idejének vagy konkrét formájának is), egy és ugyanazon lényeghez, a kapitalizmus belső törvényszerűségeihez fűződő kapcsolatáról van szó. Sőt, mint e példából is kitűnik, a determináló lényegi folyamat és a véletlen között összefüggés van, tehát nem mondhatjuk pl. azt, hogy a kapitalizmus belső törvényszerűségeinek viszonylatában véletlen, indeterminált az, hogy mikor lesz a legközelebbi 96,5%-os napfogyatkozás Budapesten.

Ismételjük, az esetben, amikor a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségéről beszélünk, szükségszerűnek a lényegi folyamatból következő, lényeges oldal által determinált folyamatokat, véletlennek pedig az ugyanazon (tehát a szükségszerű folyamatokat determináló) lényeg által nem determinált, bár ezen lényeggel összefüggésben levő folyamatokat tekintjük. Ebből következik, hogy a szükségszerű és a véletlen kategóriáival egy és ugyanazon folyamat, egy és ugyanazon „zárt rendszer” két oldalát ábrázoljuk.

Mivel a szükségszerű és a véletlen kategóriái egy és ugyanazon objektum két oldalát fejezik ki, s mivel a lényeges folyamatok által determinált oldalak maguk is lényegiek, illetve a lényegi folyamatokból nem következők pedig maguk sem lényegiek, a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége egyértelmű a lényeg és a jelenség kölcsönös feltételezettségével. (Jelenségen most és a továbbiakban a dolgok változó, külső oldalát, a lényeg ellentétét értem.) Továbbmenve: Az esetben, mikor a lényeget szembeállítjuk a jelenséggel, lényegen a jelenség *általános* tartalmát, jelenségen pedig a lényeg *egyedi* megnyilvánulási formáját értjük. Ennélfogva a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a továbbiakban egyértelműnek tekintendő az általános és az egyes dialektikus ellentétességével, kölcsönös feltételezettségével is. Míg a szükségszerű a lényeg és az általános kategóriával, addig a véletlen a jelenség és az egyes kategóriáival „egyrendű”, „egyenemű” kategória. Végül említsük meg a következő kategoriális összefüggést: Tekintve, hogy törvényszerűen meghatározottnak lényegi folyamatból következő, tehát lényeges és általános folyamatokat nevezünk,²⁸ világos, hogy a szükségszerű és a véletlen

²⁸ Vö. Lenin törvénydefiníciójával: „A törvény tehát viszony ... *lényegek* viszonya vagy lényegek közötti viszony.” Filozófiai füzetek. Bp. 1954. 129. o. és vö. Klaus megjegyzésével: „... A törvény nem egyes eseményeket kapcsol össze, hanem események osztályait.” I. m. 384. o.

kölcsönös feltételezettsége egyet jelent a törvényszerűen determinált, illetve a nem-törvényszerűen következő folyamatok, mozzanatok kölcsönös feltételezettségével, ellentétes egységével.

Bár nem feladatunk, hogy lényeg és jelenség, egyes és általános, törvényszerű és nem-törvényszerű kategóriáit, e kategória-párok különbségét stb. részletesen elemezzük, szükséges, hogy rámutassunk a következőkre:

Ha a lényeg kategóriáját mint a dolog jellemzése szempontjából fontos belső oldalt szembeállítjuk a jelenség kategóriájával, mint a dolog jellemzése szempontjából elhanyagolható, külső oldallal, akkor azt kell mondanunk, hogy egy és ugyanazon dolognak — más és más vonatkozásban — más és más a belső, elhanyagolhatatlan, illetve a külső, nem-lényegi oldala. Ti. egy és ugyanazon dolgot — más és más vonatkozásban — más és más determinál, egy és ugyanazon dolognak — különböző relációkban — más és más dolgokkal való összefüggései, kölcsönhatásai lépnek előtérbe. A lényeg (s ennek megfelelően az általános is, mint a lényegi közös²⁹) viszonylagos kategóriának bizonyul,^{29b} azaz egy adott konkrét vonatkozásban lép fel, tehát konkrétan értelmezendő. Alkalmazva a lényeg és jelenség kategóriáinak konkrét viszonylagosságát a szükségszerű és a véletlen értelmezésére, azt kell mondanunk, hogy a szükségszerű és a véletlen nem merev adottságok egy objektumon, egy folyamaton belül, hanem — mintegy — „cseppfolyások”. Egy és ugyanazon folyamatnak, objektumnak — különböző vonatkozásokban — más és más oldala lesz szükségszerű, illetve véletlen oldala, mozzanata.

Az általánosan elterjedt marxista felfogás szerint a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a dolgok meghatározottságának területén kettősen nyilvánul meg. Az egyik esetben a szükségszerű és a véletlen egy és ugyanazon folyamat két, egymással ellentétes és egymásra utalt, de egyidejűleg fennálló oldalát juttatják kifejezésre. A másik esetben a szükségszerű és a véletlen egy és ugyanazon folyamat két, egymással ellentétes, de időben egymást követő oldalát fejezik ki. Az első esetben a szükségszerű és a véletlen egymásban tükröződnek, hegeli terminológiával „átlátszanak”, a második esetben a szükségszerű és a véletlen egy fejlődési folyamat két szakaszát képviselik, átmennek egymásba.

Vizsgáljuk meg az első esetet!

Ha egy objektum jövődjét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a kérdéses objektumnak a lényeges oldala bár befolyásolja, körvonalazza, de nem determinálja egyértelműen a kérdéses objektum egészének működését, jövődjét, az objektum mozgásának — többé-kevésbé — tág teret biztosít. Bekövetkezhet ez is, az is, a jövő esetleges lehetőségének a sokasága. Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy az esetleges lehetőségeknek, az „eshetőségeknek” a sokasága korlátozott. Bár a lényeges folyamat több rejtett tendencia megnyilvánulását, több jelenség megvalósulását teszi lehetővé, mégsem valósulhat meg bármi. Ti. ami a lényeges folyamat működésével összeegyeztethetetlen, annak megvalósulása lehetetlen. Továbbmenve: Ami pedig önmagából e lényeges folyamatból szükségszerűen következik, az elkerülhetetlenül megvalósul. Tehát bár-

²⁹ Szokás az általánost mint ismétlődőt definiálni. Ez annyiban helyes, amennyiben ismétlődésen nem feltétlenül időbeli ismétlődést, hanem általában többszöri előfordulást értünk. Különben az a látszat adódnék, hogy a fejlődésben nincs általános, mivel a fejlődés az időbeli ismétlődés megszűnése.

^{29b} A lényeg ugyanakkor abszolút is. V. ö. Aristoteles *Metafizika* 1017 b-vel. Abszolúttságának elemzése azonban most nem feladatunk

mely objektum lényeges oldalából ezen objektum jövődjöje szükségszerűen és nem-szükségszerűen következik egyszerre, ami megvalósul determinált és indetermínált, éspedig egyidejűleg. Az ellentmondás — mármint — csak látszólag logikai, valójában dialektikus. A jövődjö valóságosnak — ugyanis — más és más oldala valósul meg szükségszerűen, illetve véletlenül. A szükségszerűen bekövetkező oldal a létrejövö esemény lényegi oldala, általános tartalma, az indetermínált oldal pedig a létrejövö esemény lényegtelen jegyeinek, mozzanatainak összessége. Tehát annak a dilemmának, hogy egy lehetőségként vagy több lehetőségként adott-e a jövö, a következő (dialektikus) megoldása van: Több, a lényegtelen körülményekre, a megjelenési formákra vonatkozó, esetleges lehetőségben jelenvaló az egyetlen, a jövödjö lényeges oldalára vonatkozó, szükségszerű lehetőség. (A dolgok sokoldalú összefüggésének megfelelően ugyanazon lényeges oldal mozgásának rejtett tendenciája különböző nem-lényegi tendenciákkal fonódhatik és fonódik is egybe, vagyis különböző konkrét formákban valósulhat meg a szükségszerű, lényegi tartalom.) Más szóval: A szükségszerű tartalom véletlen formában nyilvánul meg, szokásos megfogalmazással, a véletlen a szükségszerűség megjelenési formája. A véletlen így a másként is bekövetkezheto, változékony formai oldal, a szükségszerű pedig a lényegi által determinált belső, lényegi oldal. Mivel pedig a determináló lényegi oldal maga is általános, a belöle szükségképpen következő valóság több, esetleges formában realizálódik. Szokásos megfogalmazással: A szükségszerűség a véletlenek tömegében tör magának utat.

Világos az is, hogy a szükségszerű és a véletlen azért feltételezik egymást, mert a determináló lényegi oldal csak egyik oldala a teljes valóságnak, maga is összefüggésben van más oldalakkal, dolgokkal, s hogy — ennek következtében — összefüggésein keresztül állandóan transzformálódik működése, hatása. A létrejött dologban tehát a szükségszerű és a véletlen oldalak megbonthatatlan egységet alkotnak, egyik sem lehet a másik nélkül, egyik sem közömbös a másikkal szemben, a véletlen formák, az esetleges mozzanatok — az adekváció kisebb vagy nagyobb mértékével ugyan, de — megfelelnek lényegi tartalmuknak, a lényegi tartalom tükrözödik az esetleges formákban. A szükségszerű és véletlen ezen kölcsönös feltételezettségéről Hegel így ír: „Az abszolút szükségszerűség vak... mint lényeg a létbe van bezárva.”³⁰ A szükségszerűség bezártsága az esetlegesek léttel bíró sokféleségébe, vaksága — mármint — azt fejezi ki, amit fentebb mondtunk: 1. A szükségszerű nem érzékelhető, nem egyedi összefüggés. 2. Viszont mint általános összefüggés az érzékelhető, egyedi összefüggésekben, és csakis azokban, adva van. 3. Megnyilvánulása feltétlen, minden jelenség általánosság, szükségszerűség hordozója.

Egy példán megvilágítva az elmondottakat: Minden élőlény magában hordja saját pusztulásának szükségszerűségét, a halál az élő természetéből szükségképpen következik. Viszont a halál bekövetkezésének konkrét formája, tér—idő koordinátái már nem következnek szükségszerűen az élőlény élő mivoltából, hanem — ezen vonatkozásban — véletlen körülményektől függnnek, s így bekövetkezésük esetleges. Az élőlények élő mivolta a pusztulás formáját vagy idejét illetően „tág teret” biztosít az élőlény számára, bár ez a „tág tér” korlátozott, amennyiben szükségszerű, hogy az élőlény — előbb vagy utóbb — elpusztuljon. A haláleset — így — egyidejűleg esetleges is, szükségszerű is, esetleges formájában, tér—idő koordinátáiban, és szükségszerű tartalmában,

³⁰ A logika tudománya. 2. köt. Bp. 1957. 162. o.

szükségszerű maga a halál mint olyan. Továbbá: a halál tér—idő koordinátái, konkrét formája egyfelől, általánossága másfelől, elválaszthatatlanul összetartoznak. Csak konkrét halálesetek vannak, s nyilvánvaló, hogy csakis ezen konkrét halálesetekben lehet jelenvaló a halál egyetemes szükségszerűsége.

Ha a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének elvét alkalmazzuk az okság kategóriájára, a következő összefüggést állapíthatjuk meg: Egy folyamat lényegi oldala általános ok, egyértelmű következménye pedig általános okozat. Ennek leszögezése mindenekelőtt azért szükséges, mert ha nem hangsúlyoznánk, hogy általános ok általános okozatot hoz létre, illetve megfordítva, általános okozatnak csak általános, lényegi oka lehet, akkor könnyen elkövethetünk bizonyos hibákat. Ismeretes, hogy nagy, jelentős oknak csak jelentős következménye, jelentéktelen okoknak pedig csak jelentéktelen következményei lehetnek. (Ok és okozat arányosságának ezen elvét a következő példán szeretném bemutatni: Ha egy kis hógolyó egy hóborította hegy csúcsáról legurulva lavinává dagad, s a hegy alján fekvő faluban házakat dönt össze, akkor e jelenséget csak látszólagosan okozta a kis hógolyó, hiszen más körülmények közepette, ha pl. hiányzik a vastag hóréteg, nem következett volna be e jelenség.) De ha nem hangsúlyozzuk, hogy általános okozatnak csak általános oka lehet, akkor hamarabb beleeshetünk abba a hibába, hogy — megszegve az ok és okozat arányosságának elvét — nagy, jelentős tényeket jelentéktelen körülményekből vezetünk le. Továbbá: Ismeretes, hogy a statisztikai törvényszerűség egyedi és véletlen jelenségek tömegének átlagában nyilvánul meg. De ha megfélekedünk arról, hogy általános oknak csak általános okozata lehet, akkor az a látszat támad, hogy egy és ugyanazon *általános*, statisztikai átlagban megnyilvánuló ok — más és más konkrét esetben — más és más *egyed* okozatot szül, vagyis, hogy a statisztikai törvényszerűség tulajdonképpen ellentmond az okság elvének. (Ugyanis ok és okozat kapcsolata szükségszerű.) Ha viszont szem előtt tartjuk ok és okozat arányosságának elvét, akkor világossá válik, hogy a statisztikai átlagként ható általános ok éppúgy kauzális szükségszerűséggel hozza létre az egyesek mozgásának átlagában kifejeződő *általános* okozatát, mint ahogy szükségszerűen hatnak az ún. „individuais” (Bohm helytelen kifejezésével: kauzális, a Tankönyv kifejezésével: dinamikus) törvényszerűségek.

Vizsgáljuk meg közelebbről a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének másik megnyilvánulását, a szükségszerű és a véletlen átmenését egymásba!

A fejlődés folyamán a dolgok lényeges oldalai változást szenvednek, régi általános folyamatok tűnnek el, új általános folyamatok keletkeznek. Az új magasabbrendű általános tartalom kezdetben elszórtan jelentkezik, majd egyre gyakoribbá lesz, szaporodásával és kifejlődésével egyre inkább és egyre szélesebb körben befolyásolja környezetét, míg végül is teljesen elnyomja a régit. A fejlődés — mert fokozatos is, folytonos is — azt jelenti tehát, hogy a magasabbrendű új jelenség elszórt egyeshől általánossá, illetve az alacsonyabbrendű régi jelenség általánosból elszórt egyessé válik. Minthogy az általánost, a lényegest tekintjük szükségszerűnek, s az egyest, a nem-lényegit véletlennek, a fejlődés egyértelmű azzal, hogy a véletlenből szükségszerű, illetve a szükségszerűből véletlen lesz. (Ez utóbbi a régi hanyatlásának vonatkozásában.) Nemcsak arról van tehát szó, hogy a véletlen a szükségszerűség megjelenési formája, hogy a szükségszerű a véletlennek tömegében tör magának utat, hanem arról is, hogy ami a fejlődés egy adott szakaszán belül véletlen, az egy ké-

sőbbi (vagy korábbi) szakaszban szükségszerű, vagyis hogy az általános egyesből született, illetve hanyatlása esetén eggyé válik. A szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége itt tehát azt jelenti, hogy az elszórt egyes és az általánosan elterjedt szükségszerűen követik egymást.

A gyakran használt példán bemutatva az eddig mondottakat: Kibontakozásakor az árutermelés elszórt egyesből egyre általánosabbá lett, az árutermelő folyamatok szórványos megjelenését felváltotta az árutermelés tömegméretű megjelenése. Az árutermelés fokozódó általánossága egyértelmű volt fokozódó szükségszerűségével, a réginek, a naturálgazdálkodásnak fokozódó véletlenszerűségével, ritkábbá-jelentéktelenebbé válásával.

A szükségszerű és a véletlen dialektikus összefüggésének eme két oldala (az „átlátszás” és az „átmenet”) természetesen nem mondanak ellent egymásnak. Általános tartalmi természet ti. akkor is adott, amikor pl. a fejlődő, az új általános még fejlődésének kezdeti stádiumában van, amikor még elszórt egyes, még véletlen. Ez esetben az adott jelenlevő általános nem egyéb, mint a felbomló, de még uralkodó réginek és a keletkező újnak egysége, pontosabban ezen egység általános tartalma. (Példánkban az a termelési és csereszerkezet, amelyben még uralkodik a naturálgazdálkodás, de már megjelennek az elszórt árutermelő folyamatok.) Tehát nem az általános, a lényeg mint olyan születik, hanem a dolgok szerkezetének lényege az, ami megváltozik.

Összefoglalva az e pontban mondottakat: A szükségszerű és a véletlen kategóriáit a dialektikus gondolkodás mint egymást kölcsönösen feltételező ellentéteket ábrázolja. A szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a determinációban kétféleképpen nyilvánul meg. Egyrészt egy dolog lényegi és — ugyanabban a vonatkozásban — nem-lényegi, indeterminált oldalának egybefonódását, másrészt elszórtságának, illetve általánosságának, gyakoriságának egymásutániságát jelenti. Az előbbi esetben a szükségszerű és a véletlen egy objektumon belül mint annak két egyidejű oldala, a másodikban pedig egy folyamaton belül mint annak két egymásutáni szakasza jelentkeznek.

3. Következtetések

Kiindulópontunk: 1. Minden eseménynek oka van, minden objektumot determinál létrehozó tényezőinek totalitása. 2. Minden eseménynek, minden objektumnak van lényegi folyamatok által determinált, szükségszerű oldala és lényegi folyamatok által nem determinált, véletlen oldala.

E két tétel, a dialektikus materialista determinizmusnak e két pillére, ha felületesen vizsgáljuk őket, látszólag ellentmondanak egymásnak. Ha ugyanis minden szükségszerűen determinált, akkor nem tekinthető a véletlen objektívnek, legfeljebb az okok ismeretének hiányát kifejező szubjektív kategóriának. Ha viszont szükségszerű csak az, aminek lényegi oka van, akkor a véletlen objektív, és pedig semmivel sem kevésbé, mint a szükségszerű. (Tekintve, hogy a lényeg elválaszthatatlan a jelenségtől.) Tehát sem a szükségszerű, sem a véletlen nem tekinthetők abszolútnak. Ennélfogva úgy tűnik, hogyha az első tételt fogadjuk el, akkor el kell vetnünk a másodikat, ill. a második elfogadása esetén az elsőt kell elvetnünk. A Tankönyv álláspontja mármost az, hogy az oki meghatározottságot még nem tekinthetjük szükségszerűségnek.³¹ Világos azonban, hogy az a tétel, hogy „minden jelenséget szükségszerűen determinál oka” azt jelenti, hogy a dolgok szükségszerűeknek tekintendők, és pedig okuk viszonyla-

³¹ I. m. 231—232. o.

tában. A Tankönyv megoldásával ellentétes értelmű megoldást javasol Földesi Tamás. Álláspontja szerint minden jelenség szükségszerűnek tekintendő, mert mindennek oka van, de nem tekinthető egyformán szükségszerűnek minden, a lényegi folyamatokból egyértelműen következő belső szükségszerűséget Földesi megkülönbözteti a nem-lényegi folyamatokból következő külsőleg szükségszerű oldaltól.³² Felfogása — véleményem szerint — megközelítően helyes feloldását adja fenti látszólagos ellentmondásnak. Álláspontja helyes annyiban, hogy az oki meghatározottságot szükségszerűségként értelmezi, s hogy különbséget tesz lényeges és nem lényeges okok között. Mivel azonban nem hangsúlyozza azt, hogy a szükségszerű és a véletlen reláció-kategóriák, álláspontjáról az a következtetés adódik, hogy csak a véletlen relatív, a szükségszerű abszolút.

Mit jelent az, hogy a szükségszerű és a véletlen (sőt, a lehetséges és a lehetetlen is) reláció-kategóriák?

A dialektikus materialista determinizmus, szemben a metafizikus determinizmussal, nem tekinti a jelenségeket úgy általában, tehát minden különbségtétel nélkül szükségszerűeknek. Véleményünk szerint egy dolog annyiban szükségszerű, amennyiben bizonyos adott tényezőket tekintve e dolog megvalósulása szükségszerű, vagyis a szükségszerűség (és a véletlen) nem a dolgok tulajdonságára vonatkozik, hanem a kérdéses dolog és más, múltbeli dolgok, események közötti összefüggés, viszony jellegére. Ugyanúgy, ahogy a szillogizmusban sem a zárótétel az, ami szükségszerű, hanem az adekvát premisszák és a zárótétel kapcsolata, ugyanúgy — szigorúan véve — nem az okozat az, ami szükségszerű, hanem az ok és az okozat kapcsolata. A dolgok megvalósulása tehát annyiban szükségszerű, amennyiben a dolgok szükségszerűen következnek létrehozó tényezőik összességéből, szükségszerűek létrehozó tényezőik összességének *viszonylatában*. Ez viszont azt is jelenti, hogy létrehozó tényezői egyikének vagy egy csoportjának *vonatkozásában* bármely dolog megvalósulása objektíven indeterminált, véletlen. (Ismételjük: a dolog és létrehozó tényezőinek egyike közötti viszony semmivel sem kevésbé objektív, mint a dolog és a létrehozó tényezők totalitása közötti viszony.) A dialektikus materializmus tehát nem azt kérdezi, hogy szükségszerűek-e, vagy véletlenek-e az anyagi folyamatok hanem azt, hogy mely vonatkozásban, mely viszonylatban tekinthető a dolgok megvalósulása elkerülhetetlennek, szükségszerűnek, illetve másként is bekövetkezőnek, véletlennek.

Fenti „ellentmondás” ennél fogva csak azért tűnik ellentmondásnak, mert az első tétel esetében különbségtétel nélkül minden objektumot létrehozó tényezőinek összességéhez viszonyítottunk, a második tétel esetében viszont csak a dolgok lényeges oldalát viszonyítottuk a létrehozó tényezők totalitásához, míg a dolog jelenségoldalát ugyanazon lényeghez való vonatkozásában, tehát létrehozó tényezői egyikével alkotott összefüggésében vizsgáltuk. Ezzel — egyben — elutasítottuk azt a feltevést is, miszerint a fenti ellentmondás azért keletkezik, mert a két tétel esetében a szükségszerűnek más fogalmát használjuk. Nem, szükségszerűn mindkét esetben az „elkerülhetlent”, a másként bekövetkezetlent értettük, csak hogy míg az első esetben minden dolgot, addig a második esetben csak a lényeges oldalt viszonyítottuk okához. (Álláspontunkból az is következik, hogy a predeterminációelvé sincs ellentmondásban a szükségszerű és a véletlen létrejöttének és elmúlásának, egymásba való átmené-

³² I. m. 224—227. o.

sének elvével. Ti. a jelenségek egyetemes világösszefüggésének vonatkozásában egy adott általános fejlődése, tehát az egyes, még elszórtan jelentkező, de már kibontakozó magasabbrendű jelenségek általános elterjedésének folyamata előremeghatározottnak tekintendő.) Ezzel válaszoltunk kitérített kérdéseinkre is. A dolgok teljes meghatározottságának, előremeghatározottságának elve összeegyeztethető a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének elvével. A két elv együttesen fejezi ki a jelenségek meghatározottságának anyagságát, sokrétűségét.

A szükségszerű és a véletlen viszonykategória-jellegének megnevezése tükröződik a Tankönyv egyik megállapításában. Idézem a kérdéses tételt: „A lehetőségek között (kiemelés tőlem — Ü. Gy.) vannak olyanok, amelyek szükségszerű jellegűek, és előbb-utóbb okvetlenül realizálódnak.”³³ A Tankönyv nem is jut tovább ennél, azaz annál a megállapításnál, hogy az egyik lehetőség szükségszerű, a másik pedig esetleges. Ez a megállapítás pedig — így megfogalmazva — csupán formális lehet. Valójában azt kellene mondanunk, hogy: 1. létrehozó tényezői összességében a jövődő valóságos egyetlen, szükségszerű lehetőségként adott. 2. egy dolog lényeges vonatkozásában pedig a dolog jövője mint több esetleges lehetőségben jelenvaló szükségszerű lehetőség adott.

Véleményem szerint Földesi koncepciójának is az a negatívuma, hogy nem vette eléggé számításba a szükségszerű és a véletlen kategóriáinak relációs jellegét. Nem azt kell tehát mondanunk, hogy az „absztrakt szükségszerűség zárójelének felbontásán” keresztül jutunk el az „általános determináltságon belül jelentkező „belső”, illetve „külső” szükségszerűséghez,”³⁴ hanem az absztrakt szükségszerűség (a dolog és a létrehozó tényezők összessége közötti kapcsolat) és az absztrakt véletlen (a dolog és a létrehozó tényezők egyike közötti kapcsolat) konkretizálásán keresztül jutunk el — éspedig — a konkrét szükségszerűség (a lényegi folyamatokból következő meghatározottság) és a konkrét véletlenszerűség (a lényegi folyamatból nem következő indetermináltság) fogalmához.

Az elmondottak szerint a meghatározottságot, mint oki meghatározottságot kell értelmeznünk, s azonosnak kell tartanunk a jelenségek létrejöttének szükségszerűségével. Tehát nem fogadható el az okság és a szükségszerűség szétválasztása, nem fogadhatjuk el a véletlennek azt a meghatározását, hogy „a véletlennek is van oka, de nincs szükségszerű oka”³⁵ Ez a tétel — ugyanis — kettős hibában szenved. Egyrészt, ha azt mondjuk, hogy a véletlen okozat egyúttal azt és csakis azt mondtuk, hogy a véletlen — létrehozó tényezőinek összességét tekintve — szükségszerűen következik be. Vagyis a véletlent mint szükségszerűt határoztuk meg, ami logikai ellentmondás. Tehát, amely vonatkozásban valami véletlen, ugyanabban a vonatkozásban nem okozat, a véletlen és az okozat fogalmait kizárják egymást. Másrészt, fenti meghatározás szerint véletlennek az tekintendő, aminek az oka nem-szépszerűen jön létre, azaz aminek az oka — fenti meghatározás általánosan elterjedt értelmezése szerint — nem következik egy folyamat belső lényegéből. Ez azt jelenti, hogy a „véletlen” jelenség okának nincs lényegi oka. Vagyis ismét csak abban a vonatkozásban véletlen a „véletlen” jelenség oka, amely vonatkozásban ő maga nem

³³ I. m. 237. o.

³⁴ I. m. 224—225. o.

³⁵ L. a Tankönyv 231. oldalán, illetve Rudas László (Materialista világnézet. Bp. 1947. 315. o.), Molnár Erik (A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Bp. 1955. 83. o.) és mások álláspontját.

okozott. Ha tehát fenti tételt ellentmondásmentesen akarjuk megfogalmazni, akkor nem azt kell mondanunk, hogy a véletlennek is van oka, de nincs szükségszerű oka, hanem azt, hogy egy más vonatkozásban (létrehozó tényezői összességének viszonylatában) az is determinált, okozott, ami nem következik egyértelműen egy lényegi folyamatból. Ismételjük: amely vonatkozásban valami okozat, ugyanabban a vonatkozásban szükségszerű is, illetve amelyben véletlen, ugyanabban nem okozott. Ennélfogva helytelen a mechanikus materialistáknak azt felróni, hogy az oki meghatározottságot azonosították a szükségszerű meghatározottsággal. (Okság és véletlenszerűség ellentétességét bizonyítja a tudományos gyakorlat is. Az esetben, amikor a tudomány a véletlen jelenségekkel mint véletlenekkel foglalkozik, akkor nem törekszik e jelenségek okainak feltárására. Megfordítva: Amennyiben a kitűzött cél egy individuális jelenség okának — lehetőség szerint — teljes megismerése, annyiban a jelenség létrejöttének szükségszerűsége válik a kutatás tárgyává.)

Összefoglalva az e pontban mondottakat: A teljes determináció és a predetermináció nem mondanak ellent a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének. Mindkettőnek, de különösen az utóbbinak figyelembevétele nagy jelentőségű a tudományos munka számára. E jelentőség felméréséhez próbált egy általános szempontot adni e sorok írója.

Unqvári Gyula